

УДК 282 : 261. 7

І. В. Шостак,
кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету “Острозька академія”

ОСНОВНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ РКЦ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРОТЯГОМ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто трансформації адміністративно-територіального устрою Римо-католицької церкви на території українських земель, які протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. перебували у складі Російської імперії. Акцентовано увагу на утворенні Могилівського архієпископства, Луцько-Житомирської та Тираспольської єпархій у контексті формування територіального устрою РКЦ в Російській імперії.

Ключові слова: Римо-католицька церква, адміністративно-територіальний поділ, Могилівське архієпископство, Луцько-Житомирська єпархія, Тираспольська єпархія.

Основные аспекты становления административно-территориального устройства РКЦ на украинской земле в составе русской империи в течение конца ХVІІІ – начала ХХ вв.

В данной публикации проанализировано трансформации административно-территориального строения Римско-католической церкви на украинских землях, которые на протяжении конца ХVІІІ – в начале ХХ вв. пребывали в составе Российской империи. Автор сконцентрировал внимание на создании Могилевского архиепископства, Луцко-Житомирской и Тираспольской епархий в контексте формирования территории РКЦ в Российской империи.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, административно-территориальное разделение, Могилевское архиепископство, Луцко-житомирская епархия, Тираспольская епархия.

Basic aspects of becoming of administrative-territorial device of Roman the Catholic Church on Ukrainian earths in composition Russian empire during the late ХVІІІ – early ХХ centuries

The article is devoted to the transformation of administrative-territorial structure of the Roman Catholic Church in the Ukrainian lands which were in the Russian Empire during the late ХVІІІ – early

XX centuries. The attention to the formation of Mogilev Archdiocese, Lutsk-Gytomyr and Tiraspol dioceses in forming territorial system of the Roman-Catholic in the Russian Empire is paid.

Keywords: *the Roman Catholic Church, administrative-territorial division, Mogilev Archdiocese, Lutsk-Gytomyr diocese, Tiraspol diocese*

Наприкінці XVIII ст. Римо-католицька церква в Російській імперії переживала процеси трансформації в усіх сферах, у т. ч. стосовно встановлення адміністративно-територіального устрою. Аналіз історіографії теми показує, що ця проблема віднайшла своє відображення у працях Ю. Білоусова “Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис”, Є. Зваричука “Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.”, Ю. Хитровської “Організаційно-правове становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.”. Однак в усіх цих дослідженнях увага звернута лише на окремі українські землі, в основному на Правобережжя, або на формування території окремих римо-католицьких єпископств.

Загальну характеристику трансформаційних процесів Римо-католицької церкви в Російській імперії подав російський дослідник О. Тихонов у праці “Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в.”. У роботі використано документи із збірників “Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском”, И. Белоголов “Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России”.

Таким чином опрацювання зазначеної літератури показало, що цілісно Римо-католицька церква та її адміністративно-територіальний устрій на території українських земель у складі Російської імперії не перебувало в центрі дослідницької уваги. Це обумовило вибір теми та формулювання цілі дослідження. Метою статті є прослідкувати адміністративно-територіальні трансформації Римо-католицької церкви на території українських земель у складі Російської імперії протягом кінця XVIII – початку XX ст.

Формування територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії, зазначаючи значних змін, проходило з кінця XVIII – до початку XX ст. і було безпосередньо пов’язане з розширенням кордонів Російської імперії на захід, спричинене трьома поділами Речі Посполитої. Перший поділ відбувся 5 серпня 1772 р. підписанням

у Петербурзі конвенції, що складалася із трьох частин: між Австрією та Росією, між Пруссією та Росією, між Австрією та Пруссією. За цією конвенцією до Австрії відійшла частина Волині, а саме південна частина Кременецького повіту із м. Збаражем [9, с. 382]. 13 січня 1793 р. Росія та Пруссія підписали акт другого поділу. До Росії відійшли: частина білоруських земель і Правобережжя, а саме Київщина, Поділля, Східна Волинь. Російське військо східну частину Волині зайняло по лінії Катербург-Варковичі-Рівне-Дубровиця. 3 січня 1795 р. між Австрією та Росією підписано договір, що означав третій, остаточний, поділ Речі Посполитої. За ним Росія отримала Литву, Курляндію, західні райони Білорусі, західну частину Волині [11, с. 97–99].

Внаслідок поділів Речі Посполитої, під владу російського самодержавства на Правобережній Україні потрапили цілком організовані дві римо-католицькі єпархії: Луцька та Кам'янецька. Відповідно на приєднаних територіях Правобережної України потрібно було організувати адміністративне керування римо-католицьким кліром та католиками [8]. Після зазначених територіальних змін, як результату другого та третього поділів Речі Посполитої, цариця Катерина II указом від 27 вересня 1795 р. “Про заснування для Римського сповідання в губерніях Мінській, Волинській, Подільській, Брацлавській і Вознесенській двох єпархій – Пінської і Летичівської” ліквідувала Віленське, Інфлянтське, Київське, Кам'янецьке, Луцьке римо-католицькі єпископства.

На їх місці було утворено нові:

- Інфлянтське – замість колишніх Віленського та Інфлянтського;
- Пінське – замість колишніх Луцького та Київського (землі Мінської і Волинської губерній);
- Летичівське – замість колишнього Кам'янецького (землі Подільської, Брацлавської, Вознесенської губерній).

Новоутворені дієцезії було підпорядковано моголівському архієпископу С. Сестренцевичу, після того як у січні 1782 р. за розпорядженням Катерини II було створено Білоруське (Моголівське) римо-католицьке архієпископство зі столицею у м. Моголів. При архієпископі було засновано консисторію. Законодавчо закріплювалося повноваження єпископа як повного і одноосібного начальника на своїй території. Йому підпорядковувалися усі єпархіальні священики та чернечі ордени. Духовенству заборонялося виконувати накази будь-яких церковних органів, розташованих поза кордонами Російської імперії, вступати у контакти з Ватиканом чи навіть відправляти листи за кордон. Заборонялося, щоб іноземці, які є релігійними авторитетами,

перебували на території римо-католицьких дієцезій. Спочатку санкцій Апостольської Столиці на таку реорганізацію, звичайно, не було. Однак Катерина II оголосила, що католики Росії будуть позбавлені заступництва. Як наслідок понтифік змушений був відступити. 10 грудня 1783 р. Сестренцевича введено в сан архієпископа. Російський дослідник А. Тихонов вважає це першим кроком до створення власної Католицької церкви в Росії [12, с. 80; 7, с. 43].

Політика наступника Катерини II на царському троні Павла I щодо релігійних питань не зазнала змін, але, на загал, вона була запереченням того, що було зроблено його матір'ю. Архієпископ С. Сестренцевич користувався прихильністю Павла I, хоча імператор не завжди був задоволений його діями. За свідченнями О. Безбородка, імператор навіть бажав добитися сану кардинала для С. Сестренцевича, але не отримав підтримки від Папи [12, с. 86].

Адміністративний поділ РКЦ в Росії, сформований Катериною II, указами Павла I піддавався реорганізації. Про ці зміни було повідомлено папу Пія VI, який, зі свого боку, впорядкування організаційних справ Католицької церкви в Російській імперії довірив варшавському нунцію кардиналу Лаврентію Літті [16, с. 209–215].

Л. Літта перебував тоді у Варшаві із двозначною, напівофіційною, напівприватною місією спостерігача і посередника у церковних справах між імперіями, що ділили Річ Посполиту, та римською курією. У зв'язку із цим, після третього поділу Речі Посполитою його місія у Варшаві була вичерпаною [17, с. 111–128].

У 1797 р. папа доручив нунцію Лаврентію Літті підготувати реформу організаційної структури Церкви на терені Російської імперії, з огляду на тогочасні геополітичні умови. Л. Літта відправився у подорож по всіх російських єпископствах, де безпосередньо ознайомився із становищем католиків на місцях. На початку 1798 р. він відвідав Волинь. Єпископ К. Цецішовський супроводжував його і надав інформацію про стан Католицької церкви в імперії [7, с. 45; 18, с. 133–137].

Дворічне перебування Лаврентія Літті у Петербурзі – це, передусім, протистояння не лише із світською владою, а й з архієпископом С. Сестренцевичем, який у нунції бачив загрозу повноті своєї влади [17, с. 168–184].

Після переговорів із нунцієм Літтою, зі сторони уряду ієрархічний устрій Католицької церкви було врегульовано імператорським указом “Про буття в Росії для сповідників римської віри шести єпархій” від 28 квітня 1798 р. Згідно з указом затверджувалися: Могилівське архієпископство і 5 єпископств (Віленське, Жмудське, Луцьке,

Кам'янецьке, Мінське). В указі обумовлювалося існування у кожному єпископстві по одному єпископу-суфрагану та одному генеральному вікарію. Уся адміністративна влада належала єпископові. Була підтверджена заборона приймати католицькому духовенству у себе будького з-за кордону, листуватися і підпорядковуватися Ватикану [21, с. 180–201; 5, с. 112].

За участі кардинала Л. Літти 22 червня 1798 р. з'явився проект організації Католицької церкви обох обрядів у Російській імперії. Передбачалося відновити усі колишні польські єпископства і підпорядкувати їх Могилівській митрополії. Кордони архієпископства мали співпадати із державними кордонами імперії [7, с. 45]. Л. Літта декретом від 11 серпня 1798 р. сформував Могилівське архієпископство так, що його кордони співпадали із політичними кордонами Російської імперії. Таким чином, він вилучив Віленську, Луцьку, Жмудську (Самогітську) дієцезії із Гнезненської митрополії, а Кам'янецьку – з Львівської церковної провінції та приєднав їх до Могилівського архієпископства, оскільки територіально вони були у складі Російської імперії. Могилівського архієпископа стали іменувати архієпископом-митрополитом Російської імперії і Великого Князівства Фінського. На спеціальне прохання царя Павла I папа Пій VI буллою “*Inter gravissimas*” від 15 лютого 1798 р. надав могилівському митрополиту привілей носити пурпурні шати на зразок римських кардиналів [16, с. 209–215; 22, с. 480–496].

Частина території Луцької дієцезії знаходилася в кордонах Австрії та Пруссії, з іншого боку, Київська дієцезія теж була розділена державними кордонами. Отже, недоцільним було їхнє існування як окремих дрібних адміністративних одиниць. Тому Київську дієцезію, разом з кафедральним собором, капітулом і семінарією (розташовувалися у Житомирі), було приєднано до Луцької на рівних правах. За Київською дієцезією було збережено статус кафедральної. Лише назву змінено на Житомирську. Для керування обома дієцезіями призначався один єпископ із титулом луцько-житомирського. Отже, Луцька та Житомирська дієцезії були об'єднані персональною унією [4; с. 80–85]. Першим Луцько-Житомирським єпископом було призначено Каспера-Казимира Цецішовського. Його кандидатуру підтримував Ватикан, Павло I ставився до нього теж прихильно. Канонічні санкції цим змінам було надано буллою папи Пія VI “*Maximis undique praessi*” від 17 листопада 1798 р. [16, с. 209–215; 22, с. 480–496].

Луцька і Житомирська дієцезії, пов'язані персональною унією, були обмежені кордонами Волинської губернії. Дієцезія отримала 8 забу-

жанських парафій з Любомльського деканату, Холмської дієцезії. При цьому втратила 35 парафій на користь новоутвореної Мінської дієцезії, 30 парафій – на користь Віленської, 47 – Любельської дієцезії (Австрія) і 44 – Вігерської дієцезії (Пруссія) [15, с. 191–203; 16, с. 209–215].

26 лютого 1797 р. цар Павло I видав указ про утворення в Колегії духовних справ Департаменту у справах Католицької церкви. Департамент мав стати апеляційною інстанцією у дисциплінарних справах священників і у вирішенні проблем одружених пар як римо-католицького сповідання, так і греко-католицького. Персональний склад Департаменту – це троє духовних і троє світських осіб. 29 січня 1798 р. Павло I призначив головою Департаменту моголівського архієпископа Станіслава Сестренцевича. З іншого боку, цим же указом він забороняв греко-католицьким єпархіям мати своїх представників чи членів у цьому департаменті.

У 1799 р. видано указ імператора, який підтверджував уже існуюче правило про адміністративне і господарське управління католицькими церквами через посередництво Російської держави. Священики та єпископи мали право звертатися до папи Римського виключно з питань культу, при цьому через державні органи. Усі декрети, булли і циркуляри Ватикану в обов’язковому порядку мали проходити перевірку відповідними органами влади [12, с. 88].

Департамент у справах Католицької церкви було ліквідовано указом від 13 листопада 1801 р. і замість нього створено нову інституцію – Римо-католицьку духовну колегію, яка була підконтрольна сенату. До 1875 р. Ватикан не визнавав колегію як повноважний орган Католицької церкви в Росії. Новоутворена інституція мала світський характер і повинна була стати посередницькою ланкою між Апостольською Столицею та Католицькою церквою в Російській імперії. Згідно її статуту, це мав бути орган духовного суду, члени якого складали духовні та світські особи. Духовні та церковні справи, що стосувалися догматичних істин і канонічного права, мали підлягати єпископським консисторіям, вищим органом над якими була Генеральна консисторія, тобто Римо-католицька духовна колегія. Очолювати колегію було обов’язком моголівського архієпископа, в чому йому допомагали один єпископ та один інфулат [16; с. 209–211].

Оформлення кордонів РКЦ та їх канонічне затвердження продовжується на початку XIX ст. На основі булли “*Quemadmodum*”, виданої папою Пієм VII 23 вересня 1805 р., 55 парафій Луцького єпископства увійшло до Любельської дієцезії, оскільки на той час перебували за межами Російської імперії [19, с. 104–115]. У 1809 р. до Росії віді-

йшли Тернопільський округ і частина Заліщицького району. Цю територію спочатку було включено до Могилівського архієпископства, але у 1811 р. С. Сестренцевич передав юрисдикцію над нею Луцько-Житомирському єпископу. Проте вже 1815 р. ці землі були приєднані до Галичини, а в церковному відношенні – до Львівської архідієцезії [15, с. 24; 20, с. 31–34].

Микола I указом від 1824 р. обмежив юрисдикцію єпископа, передавши ширші повноваження для єпископської консисторії. Єпископ був позбавлений права змінювати чи скасовувати рішення консисторії. Було затверджено новий склад консисторій: офіціал, генеральний вікарій, три судді-асесори, оборонець шлюбних зв'язків, візитатор орденів (уведено після 1842 р.). Світськими урядниками консисторії були єпископський секретар та протоколіст (у ранзі титулярних радників), чотири нотаріуси, регістратор-архівіст. Секретар призначався державною владою і був росіянином та православним за походженням. Усі урядники за виконання своїх обов'язків отримували державну платню. Такий склад консисторії існував до 1847 р., коли було укладено конкордат між Російською імперією та Ватиканом [1; с. 1–199].

Конкордат, підписаний 3 серпня 1847 р. між Російською імперією та Апостольською Столицею, став важливим досягненням у переговорах усієї першої половини XIX ст. Згідно першої статті конкордату в Російській імперії було організовано сім римо-католицьких єпархій, а саме – одне архієпископство та шість єпископств. Могилівське архієпископство включало до свого складу ту частину імперії, що не входила до жодної з шести дієцезій, та Велике Князівство Фінське. Церковні прерогативи могилівського архієпископа, з огляду на специфічне положення Римо-католицької церкви в Росії і на брак папської нунціатури, були дуже широкими. Архієпископ мав церковну юрисдикцію над чернечими орденами і усіма католиками, здійснював опіку над греко-католиками, мав значний вплив на підбір кандидатів у єпископи, мав безпосередній контроль над усіма церковними справами в імперії [16; с. 209–215, 6; с. 23]. Луцько-Житомирська дієцезія охоплювала територію Київської та Волинської губерній. Від Могилівського архієпископства було приєднано київський архідияконат, до складу якого входило три деканати, 54 парафій [15; с. 198]. Відповідно до другої статті вищезазначений церковно-адміністративний поділ мав бути затверджений буллою папи Римського (видана 5 липня 1848 р.). Кількість суфраганів у кожній з шести єпископств, яка була визначена буллою папи Римського від 1798 р., залишилася без змін. Затвердження як єпископів, так і суфраганів надалі мало проходити

за попередньої домовленості з Апостольською Столицею, а канонічне затвердження – звичним порядком папою Римським. Суд та управління церковними справами в дієцезії належали виключно єпископу. Чотирнадцята стаття конкордату визначала, які саме питання підлягають юрисдикції єпархіальної консисторії.

3 серпня 1847 р. даний конкордат підписали граф Д. Блудов, з російської сторони, та кардинал А. Ламбрускіні, від імені Ватикану. Проте, як показала практика, багатьма положеннями конкордату у здійсненні своєї політики по відношенню до Римо-католицької церкви царська влада і не збиралася керуватися. Наступного, 1848 р., положення конкордату були підтвержені буллою папи Пія IX від 5 липня та іменним імператорським указом від 29 грудня [4; с. 191–213].

З входженням Причорномор'я до складу Російської імперії на цих теренах з'являється значна кількість католиків, головним чином із числа переселенців – німців та поляків. Це зумовило те, що у 1847 р. була заснована Херсонська римо-католицька дієцезія, що охоплювала території Херсонської, Єкатеринославської, Саратовської, Кримської, Астраханської губерній, Кавказьке генерал-губернаторство й Бессарабію. Після Могилівського архієпископства це була найбільша дієцезія в Російській імперії. Однак, через протести православного єпископа, формальний центр було перенесено у Тирасполь, дієцезію назвали Тираспольською, а фактично всі дієцезіальні служби були переведені в Саратов (з 1917 р. центром дієцезії стала Одеса), в Саратові також було відкрито духовну семінарію. Першим єпископом Херсонської єпархії був призначений домініканець Фердинанд Канн, а суфраганом – Вікентій Липський.

У 1857 р. в Російській імперії було прийнято перший Устав духовних справ іноземних віросповідань. Його прийняття було викликано бажанням узаконити поліконфесійність Росії, яка вже склалася на той час. Відповідно до Уставу у Російській імперії затверджувалося 7 римо-католицьких єпархій: Могилівське архієпископство, Віленське, Тельшівське, Мінське, Луцько-Житомирське, Кам'янецьке та Тираспольське єпископства, три з них – на території українських земель. Для розгляду загальних справ усіх римо-католицьких єпископств у Санкт-Петербурзі утворювалася римо-католицька Духовна колегія на чолі з архієпископом-митрополитом. Обумовлювалося, що на території Російської імперії римо-католицькі парафії можна було утворювати лише за умови різкого збільшення кількості католицького населення, через розлогість існуючих парафій, складністю комунікації в межах парафії [12, с. 99].

Проведене дослідження показало, що на теренах Російської імперії функціонувало 3 римо-католицьких дієцезії. Вони були зорганізовані таким чином, щоб католиків, які проживали на українських землях, було розподілено між усіма ними. Самодержавство пішло на цей крок з метою унеможливлення їх об'єднання. Так, величезна Могилівська архидієцезія, яку очолював митрополит, поширювалася на азійські терени, причому до неї входила і Лівобережна Україна. Луцько-Житомирська дієцезія із центром у м. Житомирі охоплювала Волинь (а з 1866 р., після ліквідації Кам'янецької єпархії і Поділля). До її складу входив також Київський архидієканат. Південь України належав до Тираспольської дієцезії із центром у м. Саратов [13]. Отже, протягом XVIII–XX ст. проходив процес трансформації адміністративно-територіальних одиниць РКЦ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Житомирської обл., ф. 178: Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія, оп. 6, спр. 655: Справа про зарахування чиновників до штату консисторії, 199 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 206: Новгород-Северское наместничество, оп. 1, спр. 8099: Указ Сената об учреждении в г. Могилеве архиепископства католического вероисповедания, 1782, 1 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 2227: Колекція документів Волинського музею, оп. 1, спр. 564: Послання і розпорядження луцько-житомирського єпископа Гаспара-Казимира Колумни – Цецішовського духовенству дієцезії.
4. Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском. – СПб., 1849. – 264 с.
5. Белоголов, И. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России. – Т. 1: 1762–1825 гг. – Петроград, 1915. – 484 с.
6. Батюшков, П. Н. Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 126 с.
7. Білоусов, Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
8. Зваричук, С. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Історія (збірка наукових праць) : Збірник праць. – Київ, 2009.
9. История Польши / под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. – М., 1956. – Т. 1. – 642 с.
10. Історія Тираспольської єпархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catholic.od.ua/iste.html>
11. Левкович, І. Нарис історії Волинської землі. – Вінніпег, 1953. – 110 с.

12. Тихонов, А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета Санкт-Петербурга, 2007.

13. Хитровська, Ю. В. Організаційно-правове становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Si/2010_30/Hutrovska.pdf

14. Historia Kościoła / red. L. Rogier, R. Aubert, M. Knowles. – T. 5: 1848 do czasów współczesnych. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1985. – 612 s.

15. Ks. Kumor, B. Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918). – Kraków, 1980. – 744 s.

16. Ks. Kumor, B. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772–1815) // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t. II: 1764–1945: Cz. 1: 1764–1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 209–219.

17. Loret, M. Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I // Przegląd Powszechny. – T. 179. – R. 45 (1928). – S. 111–284.

18. Szantyr, S. Zbiór wiadomości o Kościele i religii katolickiej w cesarstwie Rosyjskim a szczególnie w prowincjach od Polski przyłączonych od czasu pierwszego rozbioru Polski aż do końca panowania cesarza Alexandra I i początków panowania Mikołaja I. – Poznań, 1843. – 405 s.

19. Sznarbachowski, F. Początek i dzieje rzymskokatolickiej łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – 272 s.

20. Ks. Wyczawski, H. E. OFM Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – 418 s.

21. Ks. Wysocki, J. Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1772–1815 // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t. II: 1764–1945: Cz. 1: 1764–1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 175–208.

22. Bp. Urban, W. Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t. II: 1764–1945: Cz. 1: 1764–1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 480–496.